

hanem sok helyen a falu közössége robotért, pénzért, természetben fizetendő járulékért szomszédos vagy távolabbi települések határain bérelnek maguknak szántóföldet több-kevesebb rendszerességgel. A két nyomásos határhasználatnak okai közé kell sorolnunk a szokás ereje mellett az állattenyésztés fontosságát is. Ahol trágyanyerés okán – Tokaj-Hegyalja – fontos az állattartás, vagy a legelő és rét szükségessége – Bodroghöz, Rétköz – okozta térhiány volt, egyformán kényszerűségeként jelentkezett a két nyomás megőrzése egészen a határregulációk és a vízszabályozási munkálatok befejezéséig.

A történészek és nyelvészek vizsgálati szempontjai olykor szükségszerűen másak lehetnek egy-egy táj nyelvészeti, névadási és múltbeli jellemzőinek vizsgálatakor. Egyben azonban közös a szándékuk és a fáradozásuk: minél mélyebben, behatóbban és részletesebben megismerni múltunkat. E téren pedig ezúttal köszönet illeti Kálnási Árpádot és gyűjtőtársait azért a hallatlanul gazdag forrásbázisért, amelyet a négy járás múltjának jobb megismeréséhez szolgáltatottak, s köszönet illeti a szintetizáló igényű rendszerezésért Kálnási Árpád nyelvészt. Az öt könyv együtt olyan teljesítmény, amelyet e térség történetét, múltját kutató historikusok sem mellőzhetnek a jövőben. Az ember ugyanis, amikor cselekszik, szánt és vet, halászik, állatot terel vagy fogatol, vadászik, csikot fog, nádat vág, gyékényt sző, káposztát palántol, diót ver vagy gyümölcsöt szed, árkot ás vagy gátat emel, erdőt írt, vagy vesszőt gyűjt kosár, kas vagy kerítés-fonás okán, nevet ad, s e nevekben benne él maga is cselekvéseivel, álmaival, kudarcaival, közösségével. Ezt hozta számunkra plasztikusan megrajzolható emberközelségbe Kálnási Árpád.

TAKÁCS PÉTER

Régi utcanevek Szatmárban és másutt

Kálnási Árpád mint elhivatott névtanós a szatmári helynévtípusok vizsgálatában kellő figyelemben részesíti a történeti és a mai utcaneveket egyaránt. Azokhoz csatlakozik tehát, akik az önelvű névtan követelményeinek megfelelően a vizsgálatban nem csupán eszköznek, hanem célnak tekintik a névanyagot. A névtan számára ugyanis bőségesen van mondanivalója a tegnap keletkezett hivatalos utcanévnek, ugyanúgy, mint a természetes névadás több száz éve létrehozott produktumának, például egy településnévnek. Csak ezek a

mondanivalók más jellegűek lesznek az egyik és megint mások a másik esetben, értékrendjükben és ebben az értelemben minőségükben azonban a névtanos nem láthat különbséget. A mai belterületi hivatalos névrendszereknek ugyanis nagyon sok esetben elkülöníthető egy természetes, spontán névadásban keletkezett, olykor évszázadokkal korábbra visszavezethető rétege, amelyet a mesterséges névadás jogával felruházott hatóság csupán hivatalos névvé adaptált, eredeti karakterét azonban nem változtatta meg.

Településeink falurészekre, utcákra, szegekre, terekre stb. való tagolódása és tagolása ugyanúgy a pontosabb tájékozódás igényét elégíti ki, mint a határbeli tereptárgyak névvel történő azonosítása. Különféle történeti tényezők következtében bővül vagy fogy a belterület, tehát a faluhatárnak a lakosság által belakott része, a falumagból új utcatorok futnak ki, új földrajzi objektum keletkezik tehát, s ezzel elnevezési igény támad, majd új név jön létre. A régiségből való forrásaink többségének jellegéből, célzatosságából következik azonban, hogy az egyéb mikrotoponímák mennyiségéhez képest csak viszonylag kevés utcanevet tudunk adatolni. A ma Romániába eső Börvelynek 1342-ben már hét utcatora volt, a nevét azonban ebből a korból egynek sem ismerjük (Maksai: Szatmár 119). Ugyanebben az évben Kisvarsánynak három, Nagyvarsánynak négy utcája volt, de nem tudjuk, hogy hívták őket (uo. 232). Az is előfordult, hogy — némiképp Nagyszelmenc újkori tragédiájának előképeként (ti: ennek utcája két sora között húzták meg Csehszlovákia és a Szovjetunió határát) — amikor Vitka közigazgatási beosztásáról döntenek, névtelen főutca egyik sorát Szabolcs megyéhez, a másikat pedig Szatmárhoz tartozandónak ítélik (1519: uo. 235). Szerencsésebbek vagyunk Nyírdersz adataival kapcsolatban, mert az 1378-beli nyolc utcájából kettőt meg is neveznek, 1354-ben pedig Nyírbátor kilenc utcaneve már valósággal nagyvárosi tagolódásról tanúskodik (uo. 114).

A belterület részeinek latin megjelölései azonosak az egész középkorban, s jelentéseiket ma már nem mindig tudjuk elkülöníteni egymástól. Sőt az ugyanazon objektumra vonatkozó adataik ingadozásából arra lehet következtetni, hogy többüket a régiségben is egymás szinonimáiként használták. A leggyakrabban emlegetett *platea* és *vicus* sokkal többször 'utca' jelentésű, de mindkettő jelölhetett több utcából álló helységrészt, sőt a *vicus* a 'falu' jelentést is hordozhatta. (A kis utcának néha *viculus* a neve.) A csak egyik oldalán belépített utcának a *linea* vagy az *ordo* (vö. in linea seu ordine) felelt meg. A piacot, a piacleret vagy a piac utcáját a *theatrum* szóval értelmezték, de ez is váltakozott olykor a *vicus* vagy a *platea* szóval. Mindezek előrebocsátására azért volt szükség, mert a belterület részeinek régi elnevezéseiben nyelvi alkatukat tekintve háromféle megoldással találkozunk:

1. A nevet teljes terjedelmében lefordítják latinra (az idő haladásával egyre ritkábban; pl. Buda, Olasz utca: 1410: *in civitate nostra Budensi in platea Galicali*: Zs. 2/2: 327; Debrecen, Varga utca: 1565: *in platea Sutorum*: HBLt. 12. sz. 6).

2. A névnek csak a magyar közszói alaptagját fordítják latinra, a megkülönböztető-azonosító elemet meghagyják (így igen sok példában, l. Debrecen: 1547: *de platea Hatvan*: HBLt. 1. sz. 59, 1548: *in platea Cegléd*: uo. 2. sz. 38, 1564: *in platea Czegled*: uo. 10. sz. 19, 41, *in platea Chiapo*: uo. 9, *in platea Mesther*: uo. 37, *in platea Warad*: uo. 15, *in vico Bwrgondia*: uo. 52; stb.).

3. A teljes név magyar alakjában fordul elő, a latin nyelvű szövegben azonban sokszor megadják a magyar alaptag latin megfelelőjét is (pl. Vásároskálló, 1319: *Debrucheny hulcha*: KállayLevt. I, 187; Kállósemjén, 1319: *Touthucha*: uo. I, 31; Szalacs, 1569: *Platea Pyachz ucza*: N. Kiss 408; Eger, 1493: *Harangozowcza*: OklSz. 1025; stb.).

Az eddig megemlített példák is sejtetik, hogy utcaneveinknek rendkívül változatos motivációs lehetőségei formálódtak ki már a középkorban. A következő fontosabb típusok különíthetők el:

1. A megkülönböztető előtag az utca valamilyen jellegzetességére utal, például kifejezi viszonylagos méretét: Kölcse, 1517: *Kyswtza* (Maksai: Szatmár 164); Margitta, 1569: *Platea Kys* (N. Kiss 413); Zilah, 1569: *Kys Wtzya* (uo. 417), Debrecen, 1599: *Vicus Kis Vargha* (oppozíciója: *Vicus Wargha*: uo. 918), *Vicus Kis Chapo* (oppozíciója: *Vicus Nag Chapo*: uo.); Szatmárnémeti, 1525: *Naghwcza* (Maksai: Szatmár 212); hol?, 1489: *Hozyvvcza* (OklSz.); hol?, 1478: *Zoroswcza* (uo.); megjelöli viszonylagos korát: hol?, 1355/1357: *Wylvcha*, Nagykaroly, 1398: *Wyucha* (KárolyiO. I, 483; Maksai: Szatmár 159; OklSz.); hol?, 1462: *wywcza* (OklSz.); Debrecen, 1599: *Vicus Wy* (N. Kiss 918); az utca földjére utal: Nagymihály, 1337: *Purusucha* (SztárayO. I, 145), *Purhucha* (uo. 146); Vállaj, 1370: *Sarusucha* (Maksai: Szatmár 231); Margitta, 1569: *Platea Saros* (N. Kiss 414); helyzetét fejezi ki: Körmend, 1438: *Felylcha* (OklSz.); Zilah, 1569: *Plathea Alzegh* (N. Kiss 417); hol?, 1489: *Kerezthvcza* (OklSz.); funkcióját, valamilyen másodlagos sajátosságát nevezi meg, sok helyen a heti piac tartása válik névadóvá: Debrecen, 1564: *in facie Theatri, in Theatro* (HBLt. 10. sz. 8, 12, 13), 1599: *Vicus Piacz* (N. Kiss 918); Eger, 1549: *Teatrum* (uo. 109); Gyöngyös, 1549: *Teatrum* (uo. 61); Szalacs, 1569: *Platea Pyachz ucza* (uo. 408), az elnevezés alapjává válik a hetipiac napja is: Nagyvárad, 1599: *Vicus Pentekhely* (N. Kiss 900), *Vicus Zombathely* (uo. 901), *Vicus Hetkeozhely* (uo. 904) stb.

2. A régi utcanevekben is igen gyakoriak a más helynévi megkülönböztető elemek, s ezek egy részét az irányjelölő nevek csoportjába sorolhatjuk, más

részét azonban egyéb motiváció eredményének kell tartanunk. Az irányjelölő nevek kialakulásának szemléleti alapjára és a nyelvi kifejezés origójára jól rámutat a Nagymihályról adatolt 1337-beli *Bethlembemenewlcha* névforma (SztárayO. I, 136; OklSz.). Az ilyen terjengős megjelöléseket azonban a nyelvi egyszerűsítés különféle jelzős szerkezetekké formálja: feltűnően sok a pusztasíksági helynévi azonosító elem: Nyírbátor, 1354: *Bogathulcha* (Maksai: Szatmár 114); Nyírdersz, 1378: *Chazarwlche*, *Hodazwlche* (uo. 128); Nagykároly, 1398: *Berueucha*, *Bobaducha* (uo. 159); Szatmárzsádány, 1406: *Zathmarwcha* (uo. 237); Pásztó, 1444: *Hathwanwcz* (Békefi: Pásztó 321), ebbe a csoportba is tartozhat a nyírbátori 1354: *Pothyulcha* ~ *Pochyucha* (a *chy* ugyanis a *cs* hang jele is lehet), valamint a *Wosvaryulcha*, *Vosuaryucha*, *Wosuarucha* (AnjouOkm. VI, 159—61), de értékelhetők már *-i* képzős alakulatoknak is, mint Nagyálló, 1345: *Debrucheny hulcha* (KállayLevt. I, 187), 1345/1414: *Perplateam duarum linearum Debruchenyucha vocatam* (OklSz.); Nagykároly, 1470: *Wadaywtza* (KárolyiO. II, 408); Nyírdersz, 1501: *Feyerthaywth* (Maksai: Szatmár 128); Szinerváralja, 1512: *Waywcha* (uo. 217); Vállaj, 1431: *Vadayvegh* (uo. 231). Az irányjelölés birtokos jelzős szerkezetben fejeződik ki a nádudvari 1450: *Debreczenwczaya* (OklSz.) és a vállaji 1436: *Bathorwth* (Maksai: Szatmár 231) adatokban.

Az irányjelölés közeli határrészekre, folyókra is vonatkozhatott: Szombathely, 1354: *Gungus vlcha* (OklSz.), Székesfehérvár, 1394: *Zygethwlcha* (uo.); hol?, 1425: *kertwcz* (uo.); Gyöngyös, 1549: *Zygeth* (N. Kis 61); Zilah, 1569: *Karazna Wthyia* (uo. 418); Szinerváralja, 1512: *Banyawczaya* (Maksai: Szatmár 217); Nagyvárád, 1599: *Vicus Wyz* (N. Kiss 902). Bizonyára e csoportba tartozik a bőrvégyi 1448: *Warwczaya*, 1496: *Warwcha* név is, amely az 1430-tól adatolt Várszigeten levő romos várhoz vezethető (uo. 119—20).

3. Olykor az utcában levő növényzet, különféle építmények válnak névképző tényezővé: hol?, 1429: *Zylulcz* (OklSz.), Margitta, 1569: *Platea Körttwelies* (N. Kiss 414); Debrecen, 1599: *Vicus Chemete* (uo. 918); Nagymihály?, 1463: *Casthelwcz* (OklSz.); hol?, 1480: *In tota platea Molendini Malomwcz* vocata (uo.), 1489: *Eghazwczaya*, *Kepwcz* (uo.) E típusban különösen gyakoriak — elsősorban a városokban — a *templom* *titulusából* származó megnevezések: Bihar, 1588: *Vicus Szentthmiklos*, *Vicus Szentth Janos*, *Vicus Szentth Petther* (N. Kiss 669—71), 1599: *Vicus Sancti Johannis*, *Vicus Sancti Nicolai*, *Vicus Sancti Petri* (uo. 883—4); Debrecen, 1547: *platea Zenth Anna* (HBLt. 1. sz. 88), 1599: *Vicus Zentanna*, *Vicus Zent Miklós* (N. Kiss 918); Eger, 1549: *Zentmikloswczaya* (uo. 109); Nagyvárád, 1599: *Vicus Zentmarton*, *Vicus Zent Jacob*, *Vicus Zent-Geörgy*, *Vicus Zentmiklos*, *Vicus Zenteged* (uo. 901—4); stb. És természetesen ebbe a csoportba kell besorolnunk a Nyírbátorban 1611-től adatolható *Szentvér utca* nevét. A római katolikus egyház a pünkösd hétfőjétől

számított tizedik napon az Oltáriszentséget ünnepli, s e mozgó ünnepet régi éves naptáraink is a Szentháromság vasárnapja utáni csütörtökre helyezik: 1572: *Vr napia*, 1582: *Wr Napia*, 1583: *Vr testnek na*. (Knausz: Kortan 158). Az ünnepet a régi magyarok *szentvért nap*-nak is hívták (vö. 1519: *Octawaayan zent vernek akar mongyam vr napyanak*: a LányiK.-ból idézi és az *úrnappja* problematikáját föltárja Kiss Lajos: *NyudÉrt.* 92. sz. 193—4), ami azzal a tanítással függ össze, hogy az Oltáriszentségben jelen van Krisztus teste és vére. Nyírbátorról tudjuk, hogy 1313-ban két papja és ezért föltehetőleg két egyháza volt, amelyek titulusait csak a következő évszázadban ismerjük meg: 1433-ban a Krisztus Szent Teste, 1484-ben pedig a Szent György mártír dicsőítésére állított templomait említik. Az utca az elsőről kapta nevét, ugyanúgy, mint másutt, az Oltári- szentség egyházának *Szentvér* helynév volt a folytatója. Nincs tehát alapja a névből kiinduló népi névmagyarozatnak (az uraság bizonyos szerzeteseket öletett itt meg). De az utcanévnek egy Szent Veronika „teremtőkápolnához” való kötését, illetőleg a kettő összefüggésével kapcsolatos kombinációkat (vö. Entz Géza—Szalontai Barnabás: *Nyírbátor*. Bp., 1959. 9; Bálint: *ÜnnKal.* I, 207) is az adatolhatatlan tudálékos magyarozatok közé kell sorolnunk. A magyar kultúrkörből egyetlen olyan középkori templomot sem tudunk említeni, amelyet Szent Veronikának szenteltek volna.

4. Sokféleképpen utalnak régi utcaneveink az utca egykori nevezetes lakójára vagy lakóira. A következő fontosabb altípusaik választhatók el:

a) *Az utcában lakó személy neve*: Nagymihály, 1337: *Jobwlcha*, 1391: *Jobvlchaya* (SztárayO. I, 135, 501; OklSz.); Debrecen, 1549: *Lazar* (utca), *Péterfijacob Wcha* (HBLt. 2. sz. 161, 172); Nyírbátor, 1354: *Marheyk ~ Marharthucha* (Maksai: Szatmár 114); stb.

b) *A lakók tisztsége, társadalmi állása*: Nyírbátor, 1354: *Nemesulcha*, 1373: *Zolgaucha* (uo.); Sajókaza, 1409: *Papucha* (Zs. II/2, 241); Szatmárnémeti, 1430: *Fulnagy uta* (Maksai: Szatmár 212); Debrecen, 1564: *in platea Mesther, Mester wcza* (HBLt. 10. sz. 37, 38, 41); stb.

c) *A lakók foglalkozása*: Debrecen, 1547: *platea Varga* (HBLt. 1. sz. 91), 1564: *Warga wcha* (uo. 10. sz. 40), 1565: *in platea Sutorum* (uo. 12. sz. 6), 1564: *platea Chiapo, Chyapo wcza* (uo. 10. sz. 9, 40); Eger, 1493: *Harangozowcza* (OklSz.); Óbuda, 1345: *In veteri Buda in vico Kuachulcha* (uo.); Nagyvágy, 1410: *Molnarvcha* (Zs. II/2, 440); Székesfehérvár, 1484: *Semlyesythewlcha* (OklSz.); más helyen, 1473: *Halazwcza* (OklSz.), 1512: *Nyrewwcha* (uo.); stb.

d) *A lakosság etnikuma*: Nyírbátor, 1354: *Thotzugh*, 1446: *Thothwcha* (Maksai: Szatmár 114); Kállósején, 1319: *Thouthucha* (KállayLevt. I, 31); Bihar, 1588: *Vicus Totth*, 1599: *Vicus Toth* (N. Kiss 670, 885); Gyöngyös, 1549: *Tot Wchya* (uo. 61); Szalacs, 1569: *Platea Tott* (uo. 408); Nagymihály, 1413: *Thothulcha*

(Sztáray O. II, 120), 1521: *Thothwcza* (Oklsz.); Pásztó, 1444: *Magyarwcza* (Békefi: Pásztó 321); Debrecen, 1564: *Nymeth ucha ~ wtcza* (HBLt. 10. sz. 9, 13); Buda, 1410: *platea_Galicali* (Zs. II/2, 327); Eger, 1549: *Olazwczya* (N. Kiss 109); Zilah, 1569: *Plathea_Zekelj* (N. Kiss 418).

e) *A lakosság eredeti lakóhelye*: Debrecen, 1564: *in vico Bwrgondia* (HBLt. 10. sz. 52), 1599: *Vicus Burgundia* (N. Kiss 918); Nagyvárad, 1599: *Vicus Paris*, *Vicus Wybech*, *Vicus Velence* (uo. 903).

A régi magyar utcanévek problémáinak e vázlatos áttekintéséből is láthatjuk, hogy számos tennivalónk akad még a történeti mikrotoponimáink kutatásában, a belterületi nevek vizsgálatában is. Nagyobb bizonyosságra kellene jutnunk számos utcanév magyarázatában, egyebek között a debreceni *Hatvan utca* (1547: *de platea Hatvan*: HBLt. 1. sz. 59; 1549: *Hatwan Wcha*: uo. 2. sz. 167; 1599: *Vicus Hatwan*: N. Kiss 918), *Cegléd utca* (1548: *in platea Cegléd*: HBLt. 2., sz. 38; 1564: *in platea Czegled*: uo. 10. sz. 19, 41; 1599: *Vicus Czegled*: N. Kiss 918) és *Várad utca* (1564: *in platea Warad*: HBLt. 10. sz. 15; 1599: *Vicus Varad*: N. Kiss 918) nevének megfejtésében is.

Más magyarázati lehetőségekkel szemben régebben azt az ötletet vetettem föl, hogy ezek régi városaink kereskedelmével lehetnek kapcsolatosak, a más helyeken levő kereskedőházakkal, szálláshelyekkel, raktárakkal stb. Így lenne érthető a debreceni *Tizenháromváros* név is a lengyeleknek elzálogosított szepesi 13 várossal kapcsolatban. E magyarázati lehetőséget továbbra is fenntartom.

MEZŐ ANDRÁS

A helynevek és a néprajz

Nagy megtiszteltetésnek veszem és köszönöm, hogy itt, ezen a névtudományi konferencián – engedjék meg, hogy ennek nevezzem összejövételünket – amelyen voltaképpen KÁLNÁSI ÁRPÁD kiváló nyelvész-névtanos barátunk most megjelent Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük című könyvét ismertetjük, engem bíztak meg azzal, hogy a helynévkutatás és a néprajzkutatás közti kapcsolatról szóljak. Ezt a kitüntető megbízást-felkérést azért is meg kell köszönnöm, mert számos előttem járt nagyszerű nyelvész-névtanos-helynévkutató és néprajzos, etnográfus és folklorista egyaránt foglalkozott ezzel a kérdéssel.